दरिद्र-दुर्दैवम्

(प्रहसनम्)

[निबन्धकः—**श्रीश्रीजीवन्यायतीर्थः**]

प्रस्तावना

गजवदनषडाननादयो यन्
निकटमटन्ति बुभुक्षया कुटुम्बाः ।
करपुटकलिताल्पभिक्षयासौ
दिशतु शिवं स ललाटलोचनो वः ॥

(नान्द्यन्ते) सूत्रधारः । अलं पल्लवितेन । आज्ञप्तोऽस्मि गुरुभिर्यदद्य ऋषि-वङ्किमचन्द्र-महाविद्यालयस्य वार्षिकदेवभाषापरिषदुत्सवो हर्षोत्सनिदानेन केनचिन्नवेन रूपकेण निवर्त्यतामिति । न च निरूपयितुं शक्यते तथाविधं वस्तु । तद् विदूषकमाहूय स्वदूषणमपनयामि । भो वयस्य ! भो वयस्य !

(प्रविश्य) विदूषकः । भाव ! किं णिमित्तं मारिसजणं आआरेसि ? किं ण आणासि ?

शिआलपुच्छो जइ कज्जआरी लुक्काइदो चिठ्ठदि पव्वदग्गे ।
अहं अकम्मा, णिअणामसद्दं शुणिअ णो दुल्लभतं प्पआमि ?

[भाव ! किं निमित्तं मादृशजनम् आकारयसि ? किं न जानासि ?
शृगालपुच्छो यदि कार्य्यकारी लुक्कायितस्तिष्ठति पर्वताग्रे ।
अहम् अकर्मा निजनामशब्दं श्रुत्वा नो दुर्लभतां प्रयामि ?]

सूत्र । (विदूषकस्य हस्तौ धृत्वा) वयस्य ! न तावदात्मानं गोपय, प्रकाशमेहि । पश्य—

धातुर्हि सृष्टिवैचित्र्यं कार्य्यं द्वाभ्यां हि मेलनात् ।
नैकेन वस्तुना भाव्यं मुषलोदूखले यथा ॥

विदू । भाव ! किं मं उदूहल खलं वा कदुअ सअं अ कुसलो मुसलो भविअ खेलिदुं कामेसि ?

[भाव ! किं माम् उदूखलं खलं वा कृत्वा स्वयं च कुशलो मुषलो भूत्वा खेलयितुं कामयसे ?]

सूत्र। वयस्य ! सम्यक् खेलनं सम्भवति तदैव, यदा जठरभरणाय पर्य्याप्त-स्तण्डुलो लभ्येत।

(नेपथ्ये) अरे ! कुतः पर्य्याप्तस्तण्डुलः ? यावदस्ति मे दरिद्रस्य दुर्दैवम्।

विदू। भाव ! को एसो सद्दाअदि—कुदो पय्यत्तो तण्डुलेत्ति।

[भाव ! क एष शब्दायते—कुतो पर्य्याप्तस्तण्डुल इति]

सूत्र। वयस्य ! दिष्ट्या वर्द्धसे। नवरूपकचिन्ताश्रमाद् रक्षितोऽसि। एष खलु निःस्वः खलस्वभावो वक्रेश्वरशर्मा दरिद्र-दुर्दैवमित्युच्चारयन् स्मारयति मां किञ्चन तन्नामकं नवं प्रहसनम्। तथाहि

यो वङ्गप्रभवोऽपि भारतीय-
प्राज्ञानां परमादरस्य पात्रम्।
तत् पञ्चाननशर्म्मणोऽग्रयसूनुः
श्रीजीवः प्रणिनाय रूपकं तत् ॥

स चात्रत्यविद्यालयस्य प्राध्यापक इति प्रमीदति मे चेतः।

विदू। भो पेक्ख पेक्ख से एसो वुड्ढो छिण्णकप्पडो छिण्णपादुओ छिण्णादपत्तो इदो ज्जेव आअच्छदि।

[भो ! पश्य पश्य स एष वृद्धश्छिन्नकर्पटश्छिन्नपादुकश्छिन्नातपत्र इत एवागच्छति।]

सूत्र। भिक्षार्थं बहु पर्य्यटन्नपि पर्याप्ततण्डुलमलभमानो मन्दं मन्दं स्वकुटीरं गच्छत्ययं वक्रेश्वरशर्मा। न जानामि—बुभुक्षितः किं न करोति पापम्। तद् गच्छाव आवाम्।

विदू। एसो आअच्छदि ता पलाएह्म।

[एष आगच्छति, तत् पलायावहे।]   (निष्क्रान्तौ)

(इति प्रस्तावना)

प्रथमोऽङ्कः

[दृश्यम्—कुटीरसम्मुखस्थ-ग्राम्यपथः]

(ततः प्रविशति स्कन्धे भिक्षापात्रं वहन् यथोक्तो वक्रेश्वरशर्म्मा)

वक्रे । अरे ! कुतः पर्य्याप्तस्तण्डुलः ? यावदस्ति मे दरिद्रस्य दुर्दैवम् ! पुरवासिनां धनिनां प्रतिगृहं पर्य्यटन्नपि न लभेऽभिलाषानुरूपां भिक्षाम् । धिग् धनिगृहस्थान् ! हरे राम !

लौहस्वभावो दृढबद्धमुष्टिः कोषस्थितिं कामयते प्रकामम् ।
कृपाणरूपः कृपणो धनाढ्यः कृपाविहीनो नृषु तीक्ष्णवृत्तिः ॥

अहो कठोरो निदाघः ! छिन्नं छत्रं छिन्ने पादुके, भूतलं ज्वलदग्नितुल्यं चरणौ मे निपीडयति ।

छत्रं छिन्नावरणमुभये पादुके चर्मदीने
मूर्ध्नां तीव्रं तपनकिरणं दुःसहं मर्षयामि ।
पद्भ्यां दग्धं क्षितितलमिदं मर्दयन् यामि—मन्ये
सर्वं सह्यं जठरदहनाद्दारुणं नास्ति किञ्चित् ।

उदरस्य कृते सर्वं सह्यवेदनं भवति । हरे राम ! (भिक्षापात्रम् आलोक्य) एतावन्मात्रास्तण्डुलाः । किमेतैर्भवितव्यम् ? एका गृहिणी मन्दोदरी सार्थकनाम्नी राक्षसीव वचने भोजने च परमनिपुणा । पुत्रयोर्लम्बोदर-षडाननयोर्बालयोरपि वयःकालमतिक्रम्य भोजनशक्तिरतिमात्रं वृद्धिं गता । इयन्मात्रास्तण्डुलाः कस्योदरभरणाय पर्याप्ता भविष्यन्ति ? हा हतविधे !

प्रातरारभ्य कष्टेन कृतभिक्षाटनस्य मे ।
उपवासो ललाटेऽस्ति दुरन्ता हि विधेर्लिपिः ।

(इतस्ततो निरीक्ष्य) पथि नास्ति कोऽपि मनुष्यः इदानीं स्वशरीर-रक्षार्थं कांश्चन तण्डुलान् पृथक् कृत्वा स्थापयामि । हरे राम ! (इति कच्छवस्त्रमाकृष्य तण्डलान् बध्नाति) मन्ये गृहिणी तनयौ च कुटीराद् बहिरेव ममागमनं प्रतीक्षमाणास्तिष्ठन्ति । यावत् पश्यामि तेषामाचरणम् । (इति परिक्रम्य वृक्षान्तराले तिष्ठति)

(ततः प्रविशति लम्बोदरः षडाननश्च)

लम्बो। कथं चिरयति पिता। उदरज्वालया भृशं कातरोऽस्मि।

षडा। इदानीमेव मह्यमदत्त्वा त्वया तानि भक्षितानि, तथापि ते जठरज्वाला ?

लम्बो। पुनरपि रक्षितानि यथावसरं भक्षयिष्यामि।

वक्रे। मन्ये कुतोऽपि लाजमोदकादीनि लब्धानि भवेयुः। तर्हि किमेते तण्डुला मदुपयोगाय कल्प्यन्ताम्। हरे राम! किं तादृशं सौभाग्यं भवेत्?

षडा। पितरि प्रत्यागते भिक्षालब्धं सर्वम् अहमेवाददीय, न तुभ्यं किञ्चिदपि दास्यामि।

वक्रे। अहो!

यदि लम्बोदरात् पारो न निस्तारः षडाननात्।
कटाहाद् यदि वा त्राणं पतनं चुल्लिकानले॥

लम्बो। भो भ्रातः! किं कथयसि पुनरुच्यताम्।

षडा। पितरि प्रत्यागते भिक्षालब्धं सर्वम् अहमेवाददीय, न तुभ्यं किञ्चिदपि दास्यामि।

लम्बो। तर्हि चटचटाकृत्य ते चपेटाशतं दास्यामि।

षडा। अहमपि नखदन्ताघातेन त्वां रुधिराक्तं करिष्यामि।

लम्बो। हुम्, एवम्? आत्मानमिदानीं रक्ष।

(लम्बोदरश्चपेटां ददाति, षडाननो रुदित्वा नखेन तमाक्रामति)

(ततः प्रविशति माता मन्दोदरी)

मन्दो। आ हतभाग्यौ! कुक्कुरशावकाविव कथं मिथो युध्यतम्? मूर्खौ विरमतम्। अन्यथा युवयोर्गोष्ठीपालक आगत्य दण्डेन द्वावेव युवां ताडयिष्यति।

षडा। (रुदित्वा) मातः, मां चपेटाभिः प्रहरति निष्ठुरो ज्येष्ठः।

वक्रे। (सहसोपसृत्य) आः गर्भभीतनयौ तिष्ठतं यावदेतेन छत्रदण्डेन युवयोः शासनं करोमि।

पुत्रौ। पितः पितः! छिन्नं छत्रं पुनर्भग्नं भविष्यति। इदानीं दर्शय किं किमानीतम्।

षडा। सर्वं मह्यं दीयताम्। मां वञ्चयमानस्य लम्बोदरस्य चिरं हनुचालनं पश्यामि। अयं भक्षयन् पुनरिच्छति भोक्तुम्।

वक्रे। वत्स लम्बोदर! सत्यं कथय किं भक्षितवानसि? (तस्योदरं परामृश्य) हुम्, उदरं ते पूर्णमिव प्रतिभाति। हरे राम!

लम्बो। यद् भक्षितं तत् किञ्चित् तदर्थं रक्षितम्। मातरं पृच्छ।

वक्रे। (गृहिणीं प्रति) गृहिणि! सत्यं वद किञ्चिद् भक्ष्यं सञ्चितं वर्त्तते?

मन्दो। (हस्तौ प्रसार्य) त्वं भूरितरं दत्त्वा वहिर्गतः, वयमपि पूरयित्वोदरं तिष्ठामः। वत्सो लम्बोदरः कानिचिद् आम्रातकपत्राणि चर्वयन् स्थितः। त्वदर्थं तेन कियन्ति पत्राणि रक्षितानि।

वक्रे। हरे राम! आम्रातकपत्राणि? हा हतविधे!

चलद्दन्तस्य मे पत्रचर्वणे नास्ति योग्यता।
वधिरस्य यथा गीतश्रवणे न प्रवर्त्तना॥

गृहिणि, गृह्यतां मे भिक्षालब्धं यत्किञ्चिदन्नम्।

मन्दो। (गृहीत्वा) एतेन कस्य क्षुधानिवृत्तिर्भविष्यति?

षडा। (भिक्षापात्रं परामृशन्) केवलास्तण्डुलाः! न गुडं न शर्कुनं लड्डुकम्?

वक्रे। नान्यत् किमपि। किमहं हतभाग्यः करोमि?

द्वारि द्वारि निवारितोऽपि विचरन् हा! सारमेयो यथा
दत्तं कुत्र च तण्डुलं किल लभे मुष्ट्या मितं कष्टतः।
प्रत्याख्यानपरं गृहस्थनिकरं दुःश्रव्यशापाक्षरै-
रुक्षैर्वु करवैः करोमि विधुरं त्वास्फालनं निष्फलम्।

मन्दो। अहो बुद्धिः! शापं ददानो भिक्षुकः केन सत्क्रियताम्। एवमभाग्याहं यदेकस्यापि दिनस्य कृते तृप्तिपूर्वकं भोजनं नाप्नोमि। इयद्भिस्तण्डुलैः कस्योदरं पूरयामि? देवी षष्ठी मर्षयतु वत्सो लम्बोदर-

स्त्रिप्रसृतिमितान् षडाननो द्विप्रसृतीन् तण्डुलान् भक्षयति, त्वमपि पक्वं त्रिप्रसृतिमितान्नम् उदरसात् करोषि । मदीया कथा तु दूर आस्ताम् ।

वक्रे । त्वं चतुःप्रसृतपारकारिणी । हरे राम !

मन्दो । हा दुर्भाग्यम् ! कदाचित् तिन्तिडीपत्रक्षोलेन क्वचिदाम्रातकपत्र-क्वाथेन वा कथञ्चित् मे भोजनं परिसमाप्यते, न लभ्यते व्यञ्जनलेशोऽपि । तथापि कीदृशोऽपवादः ।

वक्रे ।
तिन्तिडीपत्रक्षोलेन भक्तं चलति पत्त्ववत् ।
यदि स्याद्व्यञ्जनं तत्र न जानेऽन्नगिरिं गिलेः ॥

हरे राम ! तादृशान्नपर्वतायोजनं वक्रेश्वरशर्मणा दुःशकम् ।

मन्दो । हा मम स्वामिभाग्यम् ! अर्द्धाशनेन यस्या दिनं याति सा पर्वत-प्रमाणमन्नं गिलतीति कथयति स्वामी । सत्यं मद्भरणाशक्तश्चेत् कथं कुटीरमात्रावलम्बनो द्वितीयवारं दारपरिग्रहं कृतवानसि ?

वक्रे । अन्यथा त्वमजातसंस्कारा मम श्वशुरकुलं नरकपतितमकरिष्यः ।

मन्दो । कथं विपरीतं भाषसे ? मां परिणीय मम लम्बोदर-षडाननाभ्यां तव पितृकुलं नरकात् त्रातवानसि । तथापि ब्रवीमि—किं त्वां विना नान्यः पतिर्मे समभविष्यत् ?

वक्रे । एवमेव कश्चिद् वृद्धो दरिद्रो द्वितीयपत्नीयो वर आव्रजिष्यत् । हरे राम ! स्त्रीभाग्येन भवेल्लक्ष्मीः पत्युरित्युच्यते जनैः ।
अहो ! तद्भाग्ययोगेन दुर्भिक्षं न जहाति माम् ।

मन्दो । एवञ्चेदलक्षणाहं परित्यज माम् । परगृहे पाचिकावृत्तिमास्थाय स्वोदरं पूरयिष्यामि ।

वक्रे । यस्य गृहे यास्यसि स एव दुष्पूरोदरगर्त्तं ज्ञात्वैव ते रुष्टो भविष्यति । वरं त्वमेव पुत्रद्वयं गृहीत्वा गृहे तिष्ठ, अहमन्यत्र प्रस्थास्ये । एकस्य मामोदरस्य कृते पर्याप्ता भिक्षा लभ्येत ।

मन्दो । अहो मधुरोपदेशः ! तनयौ किं मया पितृगृहादानीतौ ? यदेतयोर्भरण-भारमहम् अङ्गीकरोमि ?

वक्रे । हरे राम ! किमेतौ ममोदरान्निष्क्रान्तौ रे दुर्विनीते ! तिष्ठ ! गच्छाम्यहमन्यत्र । (इति गन्तुमुपक्रमते)

मन्दो। यस्य वंशरक्षाकरः पुत्रस्तस्यैव पाल्यः। कुत्र गच्छसि? विरम। कच्छवस्त्रेणैतौ बद्ध्वा रक्षामि। यत्र गमिष्यसि तावपि तव सहचरी-भविष्यतः। (इति यावत् कच्छवस्त्रमाकर्षति, तावत्तण्डुलग्रन्थिमाविष्करोति)

वक्र। हरे राम! आः किं क्रियते पापराक्षस्या।

मन्दो। अहो! किमेते तण्डुलाः? अहं राक्षसी, यो निजपुत्रान् पतिव्रता स्त्रियश्च वञ्चयते स न भवति राक्षसः। भिक्षान्नं गोपयसि कच्छवस्त्र-प्रान्ते? यावत् पल्लीवासिनो भद्रमहोदयान् आह्वयामि त्वदाचरण-विचाराय। (इति परिक्रामति)

वक्र। भोः पतिव्रते! प्रियतमे! हृदयवल्लभे! सुगृहिणि! क्व यासि? अलं पतिकलङ्कमुद्घाट्य। वरं सर्वे वयम् अधिकार्जनाय भिक्षां चरामः। आगच्छ गृहमिदानीं हृदयेश्वरि! (इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति प्रथममुखसन्धिः ॥

अथ द्वितीयमुखसन्धिः

[दृश्यम्—जीर्णोद्यानम्]

(ततः प्रविशति मन्दोदरी, लम्बोदरः षडाननश्च भिक्षापात्रकराः)

लम्बो। मातः! पिपासाकातरोऽस्मि। नाहं पुनर्भिक्षार्थमटामि।

षडा। अहमपि तृष्णातुरोऽवसीदामि।

मन्दो। अत्र क्व तावज्जलं पिपासाशान्त्यै लभे। वृक्षा लताश्च शुष्कतां गताः। न दृश्यते कोऽपि सरोवरः सरिद्वा कापि। हे महेश्वर! संकटं मे दूरीकुरु। पुत्रौ! देवदेवं महादेवं गीतेन भजतम्।

लम्बोदरषडाननौ। (गायतः)

देव दयामय शमय पिपासां
सफलय बालकयुगलहृदाशाम्।
कातरपितरौ जीवय कृपया
स्नेहवारिकणवितरणविधया
मतिमपि कुरु नः पूर्णविकाशाम्।

शिरसि विराजति तव जलधारा
हिमगिरितनया भवति च दारा
हर हर हर नस्तापविलासान् ॥

(प्रविशति) वक्रेश्वरः । मृत्युर्मृत्युरेरावशिष्यते, न भिक्षां लभे परन्तु प्रचण्डातपतापाद्दग्धप्रायोऽस्मि । पिपासार्त्तोऽपि न जलाशयं पश्यामि ।

मन्दो । पुत्रयोरपि महती पिपासा तौ पीडयति ।

वक्रे । अयि सुखविलासिनि ! साम्प्रतं भिक्षाटनक्लेशः स्वयमनुभूयताम् । एवंविधः क्लेशः प्रतिदिनं मया सोढः सह्यते च ।

लम्बो-षडा । पितः ! बलवती पिपासा मां बाधते । पश्य कम्पते शरीरम् ।

वक्रे । अरे पात्रसमितौ ! केवलं जानीतं भोजनम्, साम्प्रतम् अर्जन-क्लेशमनुभवतम् । हरे राम !

मन्दो । वत्सौ ! पादपच्छायायामस्यां क्षण विश्रम्यताम् ।

वक्रे । सर्वेषां श्रमो भवति, घर्मः क्षरति, शरीरं कम्पते । केवलं वक्रेश्वर-शर्मणो नास्ति क्लेशलेशोऽपि । यूयं विश्रामं लभध्वम् । अहं तु सर्वदा पर्यटामि । हरे राम !

मन्दो । त्वमपि क्षणमुपविश । का ते विश्रामं निषेधति ?

वक्रे । जानाति भगवानेव मे क्लेशम् । अपरः को जानातु । भवतु वृक्ष-तलेऽस्मिन् क्षणं स्वपिमि । (इति शयनं नाटयन् स्वपिति)

(ततः प्रविशति क्षुद्रामनामा कश्चिद् वणिक्)

क्षुद्रामः । हं हो ! जनहीनेऽस्मिन् प्रान्तरे स्वकीयभाग्योदयं गोप्यमपि न कथं चिन्तयामि ? को मम वाचं शृणुयात्—न कोऽपि ! वर्षमध्ये शतगुणं वर्द्धिष्यते मम सञ्चितं मुद्रालक्षम् अर्थात् कोटिसख्यकं धनं भविष्यतीति विश्वविश्रुतज्योतिर्विदस्य सुदर्शनशास्त्रिणो भविष्यद्वाणी । किं सत्यमेव कोटीश्वरो भवामि स्वल्पेन कालेन ? जय राधे ! यदि ज्यौतिषिकवाक्यं सफल स्यात् तर्हि किं न तस्यै मुद्रालक्षं पारितोषिकं दास्यामि ? अथवा मनोरथसिद्धेः पूर्वं बहुधा प्रवर्त्तते प्रतिज्ञावाक्यम् । पश्चात्तु— आशासाफल्यसंस्फीतं चित्तमन्यादृशं भवेत् ।
अङ्गुष्ठदर्शनं कुर्याद्देवाय च द्विजाय च ॥

अतो न किञ्चिद्देयमित्येव सिद्धान्तः ।

लक्षाधिपोऽहं यदि कोटिनाथः कोटीश्वरोऽप्यर्वुदखर्वमानम् ।
शङ्खञ्च पद्मं निधिमर्जयित्वा कुवेरगर्वं किल खर्वयामि ॥

अहो ! तदानी नूनं सुतदुहितृभार्यादिकुटुम्बानां प्रियोऽहं भविष्यामि । परन्तु मया सर्वदा व्ययेऽमुक्तहस्तता रक्षणीया । अन्यथा क्वापि विद्रुता विलीना उड्डीना वा भविष्यन्ति मे कोटिमुद्राः ।

मन्दो । (श्रुत्वा) कोटिमुद्राः ! भाग्यादयं महाजनः समापतति । सर्वे एव वयमेनं धनं याचामहे । कथं कर्त्ता सुखं स्वपिति । बालकौ च मुद्रितलोचनौ गभीरनिद्रामग्नौ वर्त्तेते । कर्त्तः, कर्त्तः, उत्तिष्ठ, दृश्यतामयं याति कश्चित् कोटीश्वरः । तत् सत्वरमुपसर्पाम एनम् । बालकौ (आकृष्य) चलतं चलतम् । (सर्वे द्रुतमागम्य वणिजं वेष्टयति)

वक्रे । महाजन ! सपुत्रकलत्रः खाद्याभावात् मुमूर्षुदशां गतोऽस्मि । तद्देहि नः काञ्चन भिक्षाम् । हरे राम !

क्षुद्र । आः प्रान्तरेऽपि भिक्षुकाणामुपद्रवः । (स्वगतम्) काञ्चन भिक्षां न रजतं न ताम्रं न तण्डुलं याचतेऽयम् । हा धिक्, चतुर्भिर्भिक्षाजीविभिः परिवृतोऽस्मि ! किं करोमि ? ममापि नाम क्षुद्ररामः प्राप्तकालमाचरितुं जानामि । (प्रकाशम्) भोः पथि भिक्षादानं मे पित्रा पितामहेन च निषिद्धम् । जय राधे ! गृहं गतेभ्यो याचकेभ्यो दीयते यथाशक्ति धनादिकम् ।

वक्रे । कुत्र भवतो गृहम्, तत्रैव गच्छामः ।

क्षुद्र । आरादेव । इतः पश्चिममुखो भूत्वा यत्किञ्चित् क्रोशत्रय यदि गच्छेः, तदनन्तरं दक्षिणमुखो योजनद्वयमात्रं ततश्चोत्तरमुखो नयनसुभगं श्यामलं क्षेत्रमेकमुत्तीर्य मदीयग्रामं प्रविशेः । ग्रामस्यापि सीमान्तदेशे किञ्चिदुद्यानं द्रक्ष्यसि, तदतिक्रम्य लप्स्यसे सलिलपूर्णां नदीमेकाम् । तां नौकया तरपण्यदानेन तीर्त्वा देवमन्दिरमेकं पश्येः । तन्मन्दिरं दक्षिणे रक्षन् सरलो मार्गोऽवलम्ब्यताम् । ततश्च नासाग्रन्यस्तदृष्टिः क्रोशमात्रमुल्लंघ्य मदीयं गृहं प्राप्स्यसि । जय राधे ।

वक्रे । हरे राम ! यदि गच्छेयं भवद्भवनं कीदृशं दानं भवतो लभ्येत ।

क्षुद्र। सर्वेभ्यो यथाशक्ति यावद् दीयते, तुभ्यमपि तावद्दानं न हीयेत।

वक्रे। तस्य परिमाणं कियत्?

क्षुद्र। पूर्वपुरुषक्रमादेषा रीतिर्वर्त्तते यदा कदाप्यतिथिर्न विमुखीकर्त्तव्यः। जय राधे!

वक्रे। पूर्वपुरुषाणामादेशः कीदृशः? हरे राम!

क्षुद्र। ताम्रपणार्धं देयमिति। जय राधे!

वक्रे। हरे राम! तत्पण्यमपि न लब्धव्यम्। धन्योऽसि कोटिपते!

क्षुद्र। अरे भिक्षुक! किं मामुपहससि? न जानासि पणार्धदानेनापि प्रत्यहं मे कियान् व्ययो भवति। त्वं पुनः स्त्रीपुत्रानपि भिक्षावृत्तिं शिक्षयसि। धिक् त्वाम्! (प्रस्थातुमुपक्रमते)

वक्रे। अरे श्रूयताम्—

तृणेषु वंशः खचरेषु हंसः शूरेषु कंसो मशकेषु दंशः।
विप्रेषु वक्रेश्वरशर्मनामा संसारचक्रे विदितो न केन?

(क्षुद्रामो निष्क्रान्तः)

वक्रे। मादृशं याचकं प्रत्याख्याय त्वमपि मत्सदृशदशां लभस्व। अरे मन्दोदरि! पतिनिद्राविघ्नमुत्पाद्य किं फलं लब्धं त्वया?

मन्दो। मां सर्वदोषास्पदं विधाय गोपयसि निजामयोग्यताम्। हा विधे!

वक्रे। दुर्भगे! किं न जानासि?

लक्ष्मीभ्रष्टा हि सा नारी या लोके कलहप्रिया।
तस्याः सन्निधिमात्रेण निधिर्दूरे पलायते॥ हरे राम!

मन्दो। पुरुषस्य वाक्पारुष्यं गुणायैव। हा विधे! ममापि नास्ति मरणम्।

(इति रोदिति)

(ततः प्रविशति कश्चित् सिद्धः कमण्डलुं धारयन्)

सिद्धः। अहो प्रमोदः! (तिस्रः पाशकशलाकाः प्रदर्शयन्) एते खलु दिव्यपाशकाः स्वर्लोकात् पृथिवीभ्रमणसौकर्याय स्वयं देवदेवेन सेवकाय मह्यमर्पिताः।

अघटनघटनपटीयस्त्रयमेतत् करशोभिशलाकानाम्।
क्षिपामि किं सङ्कल्प्य प्रथमपरीक्षाफलाकांक्षी॥

भवतु मत्प्रियामाह्वयामि। भोः प्राणाधिके दयिते! कथं विलम्बसे? सत्वरमवतर मर्त्यभूमिम्। (आकाशे) किमात्थ—नाद्यापि प्रसाधनं परिसमाप्तमिति? अहो! स्वर्भोगिनीनामपि प्रसाधनप्रियता! मर्त्यलोकदर्शनकौतूहलापेक्षया गरीयसी प्रसाधनप्रवृत्तिः। भवतु तत्र घटयामि कामपि बाधाम्। प्राप्तः पाशकक्षेपस्य विषयः। (पाशकान् क्षिप्त्वा) अयं क्षिपामि पाशकान् कोमले मत्प्रियामुखे प्रौढगुम्फोदयो भवतु। इदानीं पाशकशक्तिः परीक्षिता भवतु। (आकाशे) किं कथयसि? किमिदं किमिदमिति। (नेपथ्ये—उच्चहास्यध्वनिः) दर्पणसम्मुखे प्रसाधनं कुर्वत्याः सिद्धाया वदनं सगुम्फमिव लक्ष्यत इति?

(प्रविश्य सिद्धा करेणाच्छादितौष्ठा)

सिद्धा। प्रियतम! त्रायस्व माम्। समाधिमग्नस्य शिवस्य पुरतः सहसा शिवपार्षदस्त्रीणां तथा ममापि गुम्फोदयात् प्रमथानां विकटहास्यः समुद्भूतः। ललनास्तु क्वापि लज्जया पलायन्ते स्म। स्वयमहञ्च दर्पणे मुखं तथैव दृष्टवती। अहो! वैरूप्यम्! तत् त्रायस्व माम्।

सिद्धः। किं श्मश्रुकर्मकरणाय नापितमाह्वयामि? इदानीं प्रसाधनकर्म समाप्तम्। (हसति)

सिद्धा। कथं त्वमपि परिहससि?

सिद्धः। श्रूयताम्—वाञ्छन्ति या हि ललनाः पुरुषाधिकारं
तासां मुखे यदि न वा घनगुम्फशोभा।
स्थूलस्य तुन्दिलजनस्य यथा च नृत्यं
दृश्येत चेत् स्फुरति कस्य मुखे न हास्यम्?॥

सिद्धा। अहो विडम्बरसिक! तवैव किमियं कृतिः कुकीर्तिर्वा?

सिद्धः। प्रिये! श्रीमहेश्वरप्रदत्तानां कामपूरकाणां पाशकानामेषां महिमा, न मम। यथेच्छं त्वमपि क्षिप पाशकान्, तत्फलं च सङ्कल्पानुरूपं लभस्व। तन्मुञ्च करावरणं गृहाण पाशकान्।

(इति सिद्धायाः करावरणमपसारयितुं यतते)

सिद्धा। आः किं परिहासस्य कालविचारोऽपि नास्ति? मदीयदक्षिणहस्ते पाशकान् रक्ष।

सिद्धः ।
करकृतमवगुण्ठनं विहातुं
ननु दयिते ! तव कुण्ठनं न युक्तम् ।
जगति पुरुषतुल्यता स्त्रियां चे-
दभिलषितास्ति न चासि किं कृतार्था ॥

अतो न ते गुम्फद्वेषः शोभते ।

सिद्धा । तर्हि वीरत्वादिगुणकाङ्क्षिणां पुरुषाणां कथं न लाङ्गूलयोगः सम्भवतु ।

सिद्धः । भवतु नाम । तत्र वर्त्तते ममेष्टापत्तिः ।

सिद्धा । तर्हि त्वयैव क्रियतां पाशकक्षेपः, मया सङ्कल्पो विधीयते ।

सिद्धः । भवतु, पाशकान् क्षिपामि । (इति पाशकक्षेपं नाटयति)

सिद्धा । भवतु मे गुम्फलोपः, तवास्तु लाङ्गलयोगः ।

सिद्धः । तथैव भवतु, नाहमुत्तिष्ठामि । (नेपथ्ये स्त्रीणां हास्यध्वनिः)

सिद्धा । मन्ये शिवपार्षदपुरुषाणां सर्वेषां लाङ्गलोदयेन सम्प्रति लुप्तगुम्फाः स्त्रियो हसन्ति ।

सिद्धः । अथ किम् ? इदानीं करमपसारय पश्यामि गुम्फलोपो जातो नवेति ।

सिद्धा । अहं तावद्दर्पणे स्वमुखं पश्यामि । (निष्क्रान्ता)

सिद्धः । अत्र प्रान्तरे क्व लभ्येत दर्पणः ? अयमेवावसरः पुनः पाशकक्षेपेण लाङ्गूलापनयनस्य । (इति पाशकक्षेपं नाटयति)

सिद्धा (प्रविश्य) । अहो मे प्रमादः ! पाशकास्तवैव हस्तगता आसन् । तेषां यथेच्छव्यवहारेण लाङ्गूलापगमः कृतो भवेत् । नाथ ! त्वमुत्तिष्ठ, पश्यामि ।

सिद्धः । प्रिये ! न खलु पुरुषाणां लाङ्गूलयोगः क्वापि निन्दितः ।
लाङ्गलं चिरमङ्गलं हि पुरुषस्योपाधिसंज्ञां दधन्
मर्य्यादाबलवीर्य्यवित्तयशसां संसूचनासुन्दरम् ।
यावद्दीर्घतरं भवेच्च तदिदं तावन् महत्त्वं नयेन्
निष्पुच्छस्य च तुच्छता बुधसमाजान्तर्मुधा जीवनम् ।

अतो नास्ति मे लाङ्गूलयोगाद् भयम् । तद्ग्रहीतुं हातुञ्च क्षणेन शक्नोमि । प्रिये लाङ्गूललोलनयने ! इतः परिवर्त्तय मुखं पश्य पृथिवी-व्यापारम् । शृणु करुणो ध्वनिः ।

मन्दो । नाथ ! पश्य पश्य लम्बोदरो जलाभावान् मूर्च्छापन्नः ।

वक्रे । समन्तादन्वेषयामि जलम् । देहि मे किञ्चन पात्रम्

मन्दो । इदं भिक्षापात्रमेव गृहाण । (तथा नाटयति)

(वक्रेश्वरः पात्रहस्तो निष्क्रान्तः)

मन्दो । हा वत्स ! कथमिदानीमपि न चेतयसे ?

सिद्धः । इयं पृथिवी । मातुः पुरतो जलाभावात् सुतो म्रियते, नास्ति प्रतीकारः ।

सिद्धा । नाहमीदृशं दृश्यं सोढुं क्षमाऽस्मि । नाथ ! पाशकक्षेपेण शीतलजलमुत्पाद्यताम् ।

सिद्धः । तथा भवतु (पाशकक्षेपं नाटयन्) । अहो ! क्षणेन मे कमण्डलुर्जलभरितो जातः । तत् सिद्धे ! त्वमेव तत्र गत्वा शिशुं वारि पायय ।

सिद्धा । तथास्तु । (परिक्रम्य) अयि ललने ! मा रोदीः । एतेन कमण्डलुजलेनोज्जीवय बालकम् । (इति कमण्डलुं समर्पयति)

(मन्दोदरी लम्बोदरमुखे जलं प्रयच्छति)

लम्बो । (समाश्वस्य) मातः ! सुधाशीतलमपूर्वं जलं पीतं मया । आः ! तृप्तोऽस्मि ।

षडा । मातः ! अहमपि तृष्णाकातरोऽस्मि । जलं पातुमिच्छामि ।

(मन्दोदरी तन्मुखे जलं क्षिपति) अहो ! मधुरं जलम् । मातः केयम् ?

मन्दो । कापि देवी दयापरवशा युवयोरुज्जीवनाय समागता ।

(कमण्डलुं प्रत्यर्पयति)

(ततः प्रविशति वक्रेश्वरः)

वक्रे । गृहिणि ! क्वापि न लब्धं सलिलम् । चित्रमिदं यन् मध्येमार्गं सहसा पात्रमिदं जलपूर्णं जातम् । (वक्रेश्वरं दृष्ट्वा सिद्धा किञ्चिदपसरति)

मन्दो । अस्या देव्या कृपया शीतलं मधुरं च जलं लब्धम् । लम्बोदरः षडाननश्च परितृप्तौ हसतः । इदानीं भिक्षार्थं व्रजतम् ।

(उभौ बालकौ निष्क्रान्तौ)

वक्रे । तर्हि किं मम करस्थितभिक्षापात्रम् अस्या एव देव्या महिम्ना जलपूर्णं जातम् ? गृहिणि ! सत्वरं पदयोरस्याः पत ।

(उभौ सिद्धायाः पदप्रान्ते पततः)

सिद्धा। उत्तिष्ठतं। नाहं देवी। देवयोनिषु सिद्धवर्गे निवेशो मे।

मन्दो। मातः! जीवयास्मान् भोज्यदानेन। दरिद्राणामस्माकं भिक्षावृत्तिं विना नास्त्युपायः।

वक्रे। भिक्षापि दुर्लभा जाता शिक्षा धर्ममयी गता।
सर्वत्र तु तिरस्कारः पुरस्कारोऽर्थिनामहो!॥

सिद्धा। क्षणमपेक्षस्व, यावदागच्छामि।

(परिक्रम्य सिद्धसमीपं गत्वा कर्णे एवमेवम्)

सिद्धः। तवाग्रहातिशयाद्दिव्यं वस्तु दीयतेऽयोग्याय पात्राय। न खलु परिणामः शुभो भवितेति शङ्कते मे हृदयम्। (उभौ परिक्रम्य वक्रेश्वरसमीपमागम्य)

सिद्धः। भोः! गृह्यन्तामेते दिव्याः पाशकाः। कामनाविशेषं मनसिकृत्य पाशकानां क्षेपणेन सर्वं सङ्कल्पितं वस्तु निमेषादुत्पत्स्यते। न केवलं भवतः प्रतिवेशिनामपि सर्वेषां तथा भविष्यति।

वक्रे। किमेतेनास्माकं भिक्षादैन्यमपगतं भवेत्! हरे राम।

सिद्धः। अथ किम्? सर्वसम्पदागमो भविष्यति भवतः स्वजनानां प्रतिवेशिनामपि। विश्वजनीना वृत्तिर्हि देवमहिम्नः।

वक्रे। भवतु परीक्षे। लम्बोदर-षडाननयोर्भिक्षापात्रद्वयं तण्डुलपूर्णं भवतु।

(सिद्धः पाशकान् क्षिपति)

सिद्धः। इदानीमेतान् रक्ष। साधुव्यवहाराय यतस्व। अन्यथा प्रत्यर्पणीया भवन्तु। (सिद्धौ निष्क्रान्तौ)

लम्बो-षडा। (सानन्दं प्रत्यावृत्य) मातर्मातः, पितः पितः! दृश्यतामावयोर्भिक्षापात्रं तण्डुलपूर्णं संवृत्तम्। अहो! दुर्वहो भारः! गृह्यतामर्द्धं येनावयोर्भारलाघवं भवेत्।

वक्रे। केनेयं महती भिक्षा दत्ता?

लम्बो। न केनापि। शून्यं भिक्षापात्रं गृहीत्वा प्रत्यावर्त्तमानौ पश्यावः सहसा भिक्षापात्रे परिपूर्णे जाते।

वक्रे। कथं ममापि भिक्षापात्रं पूर्णं झटिति संवृत्तम्। (नेपथ्ये कोलाहलः) सर्वे भिक्षुका वयं न भारं वोढुं समर्थाः। कथं कथमेतेषां तण्डुलानामागमः सम्भवति? चित्रम्! हा हा हा!

मन्दो। अहो! पाशकानां कीदृशमहिमा! अन्येऽपि भिक्षुकाः सर्वे प्राप्त-पर्याप्त-तण्डुला हसन्ति।

वक्रे। गृहिणि! नाहं तथा सहे। पाशकक्षेपः सर्वथा रोद्धव्यः। सर्वेषां तण्डुलागमो मम कर्मफलेन समानो यदि स्यात् तदा वरं मे दारिद्र्यम्।

मन्दो। भवन्तु सर्वेऽपि लाभवन्तः। का नो हानिः।

वक्रे। न हि न हि, तथा न कदापि भवितुमर्हति। वरं सर्वेषां प्रतिवेशिनां दुःखवृद्धिर्भवतु।

अन्धः कुष्ठी दरिद्रो वा प्रतिवेशी वरं भवेत्।
समानधनगर्वेण स्पर्द्धमानो हि दुःसहः॥

अतः पाशकान् वह्निसात् कुरु। हरे राम!

मन्दो। हा धिक्! यदि कथञ्चिद् भगवत्कृपया दारिद्र्यात् परित्राणं सम्भवेत्, तव बुद्धिदोषेण दुर्दैवेन वा तदपि अपहारितम्!

वक्रे। गृहिणि! सत्वरं ज्वलय वह्निम्, पाशकास्तत्र नूनं क्षिपामि। अन्यथा न मे शान्तिरस्ति। अथवा क्षणं तिष्ठ, यावत् पाशकान् क्षिपामि—सर्वे प्रतिवेशिनो मे दरिद्रा भवन्तु। क्षुद्रामनामा च वणिक् निर्धनो भवतु।

(इति यावत् पाशकान् क्षेप्तुमिच्छति, तावत् सिद्धः प्रविश्य
पाशकान् आच्छिद्य गृह्णाति)

सिद्धः। अलमेतेषां दुर्व्यवहारेण।

वक्रे। अहो! स्थाने किल भवदागमनं जातम्। पाशकानां दाहं वा प्रत्यावर्त्तनं वा विना नासीन्मे मनसः शान्तिः। अहो निर्वृतोऽस्मि। किमतःपरमपि प्रियमस्ति।

प्रतिवेशिसुखं रुद्धं कृतं मे शीतलं मनः।
भवतो निधिरेषोऽपि भवते पुनरर्पितः॥

सिद्धः। तथापीदमस्तु— (भरतवाक्यम्)

खलता खलता॰समाखिलं
नरचित्तं परिहाय खेलतु।
प्रतिवेशिसुखाभिलाषिता
लसताल्लोक-मनःसु सन्ततम्॥

॥ इति दरिद्र-दुर्दैवं नाम प्रहसनं समाप्तम्॥